

डिजिटल ह्युम्यानिटी आणि मराठी साहित्य

डॉ. दत्ता रामचंद्र कांबळे*

प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय सोनखेड, ता. लोहा जि. नांदेड

शोध सार

डिजिटल ह्युम्यानिटी (DH) हे एक परिवर्तनकारी आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे, जे संगणकीय तंत्रज्ञानाचे मानव्यविद्या संशोधनाशी एकीकरण करते आणि साहित्य, संस्कृती व इतिहासाचा अभ्यास, जतन आणि प्रसार करण्याच्या पद्धतींना नव्याने आकार देते. जागतिक स्तरावर, डिजिटल ह्युम्यानिटीने मोठ्या प्रमाणावरील मजकूर विश्लेषण, डिजिटल संग्रहण, दृश्यांकन आणि सांस्कृतिक वारशासोबत सार्वजनिक सहभाग सक्षम केला आहे. भारतात, आणि विशेषतः मराठीसारख्या प्रादेशिक भाषांच्या संदर्भात, प्रचंड क्षमता असूनही डिजिटल ह्युम्यानिटीचा वापर तुलनेने अविकसित राहिला आहे. मध्ययुगीन भक्ती काव्यापासून ते समकालीन दलित, स्त्रीवादी आणि उत्तर-आधुनिक लेखनापर्यंतचा दीर्घ ऐतिहासिक वारसा असलेले मराठी साहित्य, डिजिटल संशोधनासाठी एक समृद्ध भांडार सादर करते. हा शोधनिबंध सैद्धांतिक चौकट, डिजिटायझेशनचे उपक्रम, संगणकीय कार्यपद्धती, डिजिटल संग्रह, अध्यापनशास्त्र, भाषांतर आणि सार्वजनिक ह्युम्यानिटी यांचे विश्लेषण करून डिजिटल ह्युम्यानिटी आणि मराठी साहित्य यांच्या छेदनबिंदूचे चिकित्सक परीक्षण करते. हा निबंध मराठी साहित्य अभ्यासात डिजिटल ह्युम्यानिटीच्या वाढीस अडथळा आणणाऱ्या संस्थात्मक, भाषिक आणि तांत्रिक आव्हानांवरही प्रकाश टाकतो. हा शोधनिबंध असा युक्तिवाद करतो की, जर सातत्यपूर्ण संस्थात्मक पाठिंबा आणि आंतरविद्याशाखीय सहकार्य मिळाले, तर डिजिटल ह्युम्यानिटी मराठी साहित्य वारशापर्यंतचा प्रवेश लोकशाहीवादी करू शकते, नवीन संशोधन प्रतिमान सादर करू शकते आणि जागतिक स्तरावर त्याची दृश्यमानता वाढवू शकते.

बीज शब्द: डिजिटल ह्युम्यानिटी, मराठी साहित्य, भारतीय भाषा, डिजिटायझेशन, साहित्य.

Received: 02/12/2025

Accepted: 17/01/2026

Published: 31/01/2026

*Corresponding Author:

डॉ. दत्ता रामचंद्र कांबळे

Email: kambledatta29@gmail.com

प्रस्तावना :

डिजिटल तंत्रज्ञानातील जलद प्रगतीमुळे गेल्या काही दशकांत मानव्यविद्यांच्या अभ्यासात एक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला आहे. डिजिटल मानव्यविद्यांच्या (Digital Humanities) उदयाने संगणकीय साधने, डिजिटल संग्रह आणि नवीन ज्ञानमीमांसक चौकट सादर करून साहित्यिक संशोधनाच्या पारंपरिक पद्धतींना आव्हान दिले आहे. डिजिटल मानव्यविद्या म्हणजे व्यापकपणे मानव्यविद्यांच्या शाखांमध्ये डिजिटल पद्धतींचा वापर करणे आणि मानव्यवादी चौकशीद्वारे डिजिटल संस्कृतीचे चिकित्सक परीक्षण करणे (बर्डिक इत्यादी, २०१२, पृष्ठ १). पाश्चात्य शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल मानव्यविद्यांनी लक्षणीय गती घेतली असली तरी, जागतिक दक्षिणेकडील देशांमध्ये, विशेषतः भारतात, तिचा विकास असमान राहिला आहे. भारतीय साहित्य अभ्यास, जो भाषाशास्त्र, ऐतिहासिक समीक्षा आणि सखोल वाचनात खोलवर रुजलेला आहे. त्याने अलीकडेच डिजिटल कार्यप्रणालींशी संवाद साधायला सुरुवात केली

आहे. या व्यापक भारतीय संदर्भात, मराठी साहित्य आपल्या ऐतिहासिक खोलीमुळे, सामाजिक-राजकीय सहभागामुळे आणि विविध साहित्यिक चळवळींमुळे एक विशिष्ट स्थान व्यापते.

मराठी साहित्याचा इतिहास १३ व्या शतकापर्यंत जातो आणि भक्ती काव्य, समाजसुधारक लेखन, वसाहतकालीन आधुनिकता, दलित साहित्य आणि समकालीन प्रायोगिक रूपांमधून ते सतत विकसित होत राहिले आहे. या समृद्ध परंपरेनंतरही, मराठी साहित्याचा मोठा वारसा अप्रकाशित, मुद्रित संग्रह, हस्तलिखिते आणि अनुपलब्ध प्रकाशनांमध्ये विखुरलेला आहे. हा वारसा जतन करण्यासाठी, त्याचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि तो प्रसारित करण्यासाठी डिजिटल मानव्यविद्या शक्तिशाली साधने प्रदान करते.

हा शोधनिबंध डिजिटल मानव्यविद्या मराठी साहित्य अभ्यासात कसे योगदान देऊ शकते आणि मराठी साहित्य डिजिटल मानव्यविद्यांची व्याप्ती कशी वाढवू शकते, याचा शोध घेतो. तो सध्याचे उपक्रम, कार्यपद्धतीची शक्यता, अध्यापनशास्त्रीय परिणाम आणि आव्हाने

यांचे परीक्षण करतो आणि अखेरीस मराठी साहित्यासाठी एका संदर्भानुरूप आणि सर्वसमावेशक डिजिटल मानव्यविद्या चौकटीसाठी युक्तिवाद करतो.

डिजिटल ह्युम्यानिटीचा विकास व सैद्धांतिक पायाभूत तत्त्वे :

डिजिटल मानव्यविद्या ही कोणतीही एक पद्धत किंवा शाखा नसून, विविध पद्धती आणि सैद्धांतिक दृष्टिकोन समाविष्ट करणारी एक व्यापक बौद्धिक चळवळ आहे. श्रायबमन, सीमेन्स आणि अन्सवर्थ (२०१६) यांच्या मते, डिजिटल मानव्यविद्यांमध्ये "डिजिटल तंत्रज्ञान आणि मानव्यवादी चौकशी यांचा संगम होतो, ज्यात साधनांचा वापर आणि डिजिटल संस्कृतीचा चिकित्सक अभ्यास या दोन्हींचा समावेश आहे."

डिजिटल ह्युम्यानिटी (DH) ही एकच ज्ञानशाखा किंवा निश्चित पद्धतशीर चौकट म्हणून न समजता, ह्युम्यानिटी अभ्यास आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाला एकत्र आणणारी एक व्यापक आणि विकसित होणारी बौद्धिक चळवळ म्हणून अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतली जाते. यामध्ये विविध प्रकारच्या कार्यपद्धती, सैद्धांतिक दृष्टिकोन आणि संशोधनाचे प्रश्न समाविष्ट आहेत, जे ह्युम्यानिटी अभ्यासाच्या पारंपरिक सीमांना आव्हान देतात. श्रायबमन, सीमेन्स आणि अन्सवर्थ (२०१६) यांच्या मते, डिजिटल ह्युम्यानिटी हे "डिजिटल तंत्रज्ञान आणि ह्युम्यानिटी अभ्यासाचा संगम दर्शवते, ज्यामध्ये साधनांचा वापर आणि डिजिटल संस्कृतीचा चिकित्सक अभ्यास या दोन्हींचा समावेश आहे" हे दुहेरी स्वरूप जे व्यावहारिक आणि चिकित्सक दोन्ही आहे. डिजिटल ह्युम्यानिटीचा सैद्धांतिक गाभा बनवते. एका बाजूला, यामध्ये सांस्कृतिक कलाकृतींचे विश्लेषण, जतन आणि प्रसार करण्यासाठी संगणकीय साधनांचा वापर केला जातो: तर दुसऱ्या बाजूला, डिजिटल माध्यमे ज्ञाननिर्मिती, अर्थनिर्वचन आणि माहितीच्या उपलब्धतेवर कसा परिणाम करतात, याची चिकित्सकपणे तपासणी केली जाते.

त्यामुळे, डिजिटल ह्युम्यानिटीची सैद्धांतिक पायाभूत तत्त्वे अर्थनिर्वचन, प्रतिनिधित्व, लेखकत्व आणि सत्ता यांसारख्या ह्युम्यानिटीच्या दीर्घकाळच्या चिंतांमध्ये रुजलेली आहेत, त्याच वेळी ती संगणकीय विचार, डेटा मॉडेलिंग आणि अल्गोरिदमिक प्रक्रियांसोबतही जोडलेली आहेत. पारंपरिक ह्युम्यानिटी पद्धतींची जागा घेण्याऐवजी, डिजिटल ह्युम्यानिटी त्यांचा विस्तार करते आणि त्यांची पुनर्रचना करते, ज्यामुळे विविध स्तरांवर संशोधनासाठी नवीन शक्यता खुल्या होतात वैयक्तिक ग्रंथांच्या सखोल वाचनापासून ते

सांस्कृतिक नमुन्यांच्या मोठ्या प्रमाणावरील विश्लेषणापर्यंत. डिजिटल ह्युम्यानिटीचा (DIH) विकास हा ह्युम्यानिटी अभ्यासाच्या पद्धती आणि कार्यप्रणालीमध्ये एक मोठा बदल दर्शवतो. डिजिटल ह्युम्यानिटीची मुळे विसाव्या शतकाच्या मध्यातील "ह्युम्यानिटी संगणन" (humanities computing) मध्ये शोधता येतात, जेव्हा विद्वानांनी प्रथमच मजकूर सूची, अनुक्रमणिका आणि भाषिक विश्लेषण यांसारख्या पारंपरिक मानव्यविद्याविषयक कामांसाठी संगणकांचा वापर करण्यास सुरुवात केली (किर्शनबॉम, २०१०, पृष्ठे ५५-५७). या सुरुवातीच्या टप्प्यात, संगणकांना प्रामुख्याने कार्यक्षमता वाढवणारी साधने म्हणून पाहिले जात होते, न की विश्लेषणात्मक चौकट बदलण्यास सक्षम असलेली साधने म्हणून डिजिटल ह्युम्यानिटीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा क्षण म्हणजे फादर रॉबर्टो बुसा यांचा 'इंडेक्स थॉमिस्टिकस' हा प्रकल्प, जो १९४९ मध्ये सुरू झाला. या प्रकल्पामध्ये थॉमस अँक्विनास यांच्या कार्याची एक सर्वसमावेशक सूची तयार करण्यासाठी संगणकांचा वापर करण्यात आला होता आणि हा प्रकल्प मूलभूत डिजिटल ह्युम्यानिटी प्रकल्प म्हणून ओळखला जातो (किर्शनबॉम, २०१०, पृष्ठ ५६). बुसा यांच्या कार्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील मजकूर अभ्यासासाठी संगणकीय पद्धतींची क्षमता दिसून आली आणि ह्युम्यानिटी विद्वान व तंत्रज्ञ यांच्यातील भविष्यातील सहकार्यासाठी एक आदर्श निर्माण झाला.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणकीय तंत्रज्ञानाचा विकास होत असताना, ह्युम्यानिटी संगणनाचा विस्तार हळूहळू साहित्य अभ्यास, इतिहास, अभिजात साहित्य आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या विषयांमध्ये झाला. तथापि, संगणकीय पायाभूत सुविधांचा उच्च खर्च आणि आवश्यक असलेल्या विशेष कौशल्यांमुळे या सुविधा मर्यादितच राहिल्या. १९८० आणि १९९० च्या दशकात वैयक्तिक संगणकांचा उदय आणि इंटरनेटच्या वाढीमुळे या परिस्थितीत लक्षणीय बदल झाला. ग्रंथालये आणि अभिलेखागारांनी सुरू केलेल्या डिजिटायझेशन प्रकल्पांमुळे विद्वानांना हस्तलिखिते, दुर्मिळ पुस्तके आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज दूरस्थपणे पाहणे शक्य झाले, ज्यामुळे ज्ञान निर्मिती आणि प्रसाराचे लोकशाहीकरण झाले (बर्क, २०१५, पृष्ठे २१-२३). एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत, 'डिजिटल ह्युम्यानिटी' हा शब्द मोठ्या प्रमाणावर वापरात आला, जो साधन-केंद्रित संगणनाकडून एका व्यापक बौद्धिक आणि पद्धतशीर चौकटीकडे झालेल्या वैचारिक बदलाचे संकेत देतो. डिजिटल ह्युम्यानिटीचा विस्तार संगणकीय भाषिकशास्त्राच्या पलीकडे जाऊन डिजिटल अभिलेखागार, भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS), नेटवर्क

विश्लेषण आणि डेटा व्हिज्युअलायझेशनपर्यंत झाला (बेरी, २०१२, पृष्ठे ४-६). या पद्धतींमुळे विद्वानांना स्थानिक नमुने, सामाजिक संबंध आणि मोठ्या डेटासेटचे विश्लेषण करणे शक्य झाले, ज्यांचा पारंपरिक दृष्टिकोनांनी अभ्यास करणे पूर्वी कठीण किंवा अशक्य होते.

समकालीन स्वरूपात, डिजिटल ह्युम्यानिटीची ओळख आंतरविद्याशाखीयता, सहकार्य आणि खुलेपणा या वैशिष्ट्यांनी केली जाते. डिजिटल ह्युम्यानिटी प्रकल्पांमध्ये अनेकदा विद्वान, ग्रंथपाल, प्रोग्रामर आणि डिझायनर यांचे संघ एकत्र काम करतात, जे एकाकी संशोधनापासून दूर जाऊन सहयोगी ज्ञाननिर्मितीकडे होत असलेल्या बदलाचे प्रतिबिंब आहे (स्वेनसन, २०१६, पृ. १४८-१५०). शिवाय, डिजिटल ह्युम्यानिटी मुक्त प्रवेश, सार्वजनिक सहभाग आणि पारदर्शकतेवर भर देते, ज्यामुळे ती शैक्षणिक क्षेत्रात एक पद्धतशीर नवोपक्रम आणि एक सांस्कृतिक चळवळ म्हणून स्वतःला स्थापित करते (किर्शनबॉम, २०१०, पृ. ६०-६१).

डिजिटल ह्युम्यानिटीमधील प्रमुख संकल्पना :

अनेक प्रमुख संकल्पना डिजिटल ह्युम्यानिटीचा, विशेषतः साहित्य अभ्यासाच्या संदर्भात, सैद्धांतिक आणि पद्धतशीर आधारस्तंभ बनवतात. फ्रँको मोरेटी यांनी लोकप्रिय केलेली 'डिस्टंट रीडिंग' ही सर्वात प्रभावशाली संकल्पनांपैकी एक आहे. पारंपरिक 'क्लोज रीडिंग'च्या विपरीत, जे वैयक्तिक ग्रंथांच्या तपशीलवार अर्थनिर्णयावर लक्ष केंद्रित करते, 'डिस्टंट रीडिंग'मध्ये परिमाणात्मक आणि संगणकीय पद्धती वापरून मोठ्या साहित्यिक संचांचे विश्लेषण केले जाते. मोरेटी असा युक्तिवाद करतात की 'डिस्टंट रीडिंग'मुळे विद्वानांना "वैयक्तिक ग्रंथांच्या पातळीवर अदृश्य असलेले नमुने" पाहता येतात आणि त्यामुळे साहित्याचा अभ्यास स्वतंत्र उत्कृष्ट कलाकृतींऐवजी एक प्रणाली म्हणून करणे शक्य होते (मोरेटी, २०१३, पृ. ४८). हा दृष्टिकोन साहित्य अभ्यासाच्या प्रमाण-केंद्रित मॉडेलला आन्वहान देतो, कारण तो मर्यादित "महान कलाकृती" वरून लक्ष हटवून, पूर्वी दुर्लक्षित राहिलेल्या साहित्य प्रकारांसह आणि प्रदेशांसह, साहित्याच्या विस्तृत आणि विविध प्रकारांकडे वळवतो.

डिजिटल ह्युम्यानिटीमधील आणखी एक केंद्रीय संकल्पना म्हणजे टेक्स्ट एन्कोडिंग, विशेषतः टेक्स्ट एन्कोडिंग इनिशिएटिव्ह (TEI) द्वारे. TEI डिजिटल स्वरूपात ग्रंथांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी प्रमाणित मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते, ज्यामुळे विद्वानांना साहित्यिक आणि ऐतिहासिक दस्तऐवजांची संरचनात्मक, भाषिक आणि अर्थविषयक वैशिष्ट्ये एन्कोड करणे शक्य होते (बर्नार्ड, २०१४, पृ.

१४). टेक्स्ट एन्कोडिंग ही केवळ एक तांत्रिक प्रक्रिया नाही; त्यात ग्रंथातील कोणते घटक अर्थपूर्ण आहेत याबद्दलच्या अर्थनिर्णयात्मक निवडीचा समावेश असतो. श्राइबमन, सीमेन्स आणि अन्सवर्थ नमूद करतात की, एन्कोडिंग "विद्वानांना ग्रंथाची रचना आणि अर्थाबद्दलच्या त्यांच्या गृहितकांना स्पष्टपणे मांडण्यास भाग पाडते" (२०१६, पृ. ३०). परिणामी, TEI ग्रंथाचे स्वरूप, भौतिकता आणि संपादकीय अधिकाराच्या सैद्धांतिक प्रश्नांशी सखोलपणे जोडलेले आहे.

बिग डेटा आणि मोठ्या साहित्यिक संचांच्या उदयाने ह्युम्यानिटी संशोधनात आणखी बदल घडवून आणला आहे. मोठ्या प्रमाणावरील डिजिटायझेशन उपक्रमांमुळे लाखो ग्रंथ संगणकीय विश्लेषणासाठी उपलब्ध झाले आहेत, ज्यामुळे साहित्य प्रकारांची उत्क्रांती, विषयांचे प्रवाह आणि कालांतराने होणारे भाषिक बदल यासंबंधी नवीन संशोधन प्रश्न निर्माण झाले आहेत. तथापि, या प्रचंड माहितीच्या उपलब्धतेमुळे काही सैद्धांतिक आणि नैतिक चिंताही निर्माण झाल्या आहेत. विद्वानांनी डेटा पूर्वग्रह, प्रातिनिधिकता आणि केवळ परिमाणात्मक अर्थनिर्णयाच्या मर्यादा यांसारख्या समस्यांवर प्रकाश टाकला आहे (बर्डिक इत्यादी, २०१२, पृ. ९). परिणामी, डिजिटल ह्युम्यानिटी गंभीर डेटा अभ्यासावर भर देते. आणि संशोधकांना डेटासेट कसे तयार केले जातात आणि त्यात कोणाचे आवाज समाविष्ट किंवा वगळले जातात याची चौकशी करण्यास प्रोत्साहित करते.

डिजिटल संग्रहण आणि जतन हे डिजिटल ह्युम्यानिटीमधील आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. डिजिटल संग्रहालयांचा उद्देश केवळ सांस्कृतिक वारसा जतन करणे हा नाही, तर विविध प्रेक्षकांसाठी त्याची सुलभता आणि उपयोगिता वाढवणे हा देखील आहे. टेरास, नायहान आणि व्हॅनहाउटे यांच्या मते, डिजिटल अभिलेखागार "तटस्थ भांडाराऐवजी अर्थ लावण्याची जागा" म्हणून कार्य करतात (२०१३, पृ. ३). हा दृष्टिकोन डिजिटल ह्युमॅनिटीजला अभिलेखागार सिद्धांत, स्मृती अभ्यास आणि वसाहतवादोत्तर शिष्यवृत्तीशी जोडतो, विशेषतः अशा प्रकल्पांमध्ये जे उपेक्षित इतिहास, स्थानिक ज्ञानप्रणाली आणि स्थानिक साहित्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न करतात.

सार्वजनिक मानव्यशास्त्र हे डिजिटल ह्युमॅनिटीजचे एक महत्त्वाचे सैद्धांतिक अधिष्ठान आहे. डिजिटल प्रदर्शने, परस्परसंवादी मंच आणि समुदाय-आधारित प्रकल्पांद्वारे, डीएच ज्ञानाचे लोकशाहीकरण

करण्याचा आणि शैक्षणिक क्षेत्राबाहेर विद्वत्तापूर्ण सहभाग वाढवण्याचा प्रयत्न करते. स्वेन्सन यांच्या युक्तिवादनुसार, डिजिटल ह्युमॅनिटीज "मोकळेपणा, सहकार्य आणि सहभागाला प्राधान्य देऊन मानव्यशास्त्र आणि जनता यांच्यातील संबंधांची पुनर्रचना करते" (२०१२, पृ. ४७). हा दृष्टिकोन पारंपरिक विद्वत्तेच्या विशिष्टतेला आव्हान देतो आणि डिजिटल युगात मानव्यशास्त्राच्या सामाजिक भूमिकेला पुन्हा परिभाषित करतो. सामूहिकपणे, या संकल्पना दर्शवतात की डिजिटल ह्युमॅनिटीज साहित्यिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या पद्धतशीर आणि सैद्धांतिक दोन्ही क्षितिजांचा विस्तार कसा करते. सूक्ष्म वाचनाची जागा घेण्याऐवजी, डीएच संगणकीय आणि अभिलेखागार पद्धतींनी त्याला पूरक ठरते, ज्यामुळे विद्वान सूक्ष्म-स्तरीय मजकूर विश्लेषण आणि स्थूल-स्तरीय सांस्कृतिक नमुन्यांमध्ये सहजपणे संचार करू शकतात. असे करून, डिजिटल ह्युमॅनिटीज डिजिटल युगासाठी मानव्यशास्त्राच्या विद्वत्तेला नवीन आकार देते.

मराठी साहित्य आणि डिजिटल ह्युमॅनिटी :

मराठी साहित्याचा विकास अनेक ऐतिहासिक टप्प्यांमधून झाला आहे, आणि प्रत्येक टप्पा विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक, राजकीय आणि वैचारिक संदर्भांनी घडवला आहे. भक्ती चळवळीच्या भक्तिमय भावनेपासून ते दलित आणि समकालीन साहित्याच्या क्रांतिकारक आवाजांपर्यंत, मराठी साहित्यिक परंपरा अभिव्यक्ती आणि प्रतिकाराच्या बदलत्या पद्धतींचे प्रतिबिंब दर्शवतात. डिजिटल ह्युमॅनिटीच्या (DH) संदर्भात, हे ऐतिहासिक स्तर पुन्हा प्रासंगिक ठरतात, कारण डिजिटल साधने विविध कालखंडांतील मराठी ग्रंथांचे जतन, विश्लेषण आणि पुनर्व्याख्या करण्यास सक्षम करतात.

मध्ययुगीन आणि भक्ती परंपरा :

मध्ययुगीन काळ (तेरावे ते सतरावे शतक) हा मराठी साहित्याचा प्रारंभिक टप्पा मानला जातो, जो भक्ती चळवळीशी जवळून संबंधित आहे. या काळात प्रादेशिक भाषेतील साहित्यिक अभिव्यक्तीचा उदय झाला, ज्याने संस्कृत उच्चभ्रू वर्चस्वाला आव्हान दिले आणि आध्यात्मिक ज्ञान सर्वसामान्यांसाठी सुलभ केले. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि जनाबाई यांसारख्या संतांनी भक्ती, सामाजिक समानता आणि नैतिक जीवनावर जोर देणारी काव्यरचना केली. त्यांच्या रचनांनी कठोर जातीय उतरंड आणि कर्मकांडाच्या रूढीवादाला नाकारले, आणि भक्त व ईश्वर यांच्यातील थेट संबंधाचा पुरस्कार केला.

ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी, जो भगवद्गीतेवरील मराठी भाष्यग्रंथ आहे, तो मराठीला साहित्यिक आणि तात्विक भाषा म्हणून प्रस्थापित करणारा एक मूलभूत ग्रंथ मानला जातो (रानडे, १९८२, पृ. ४५). त्याचप्रमाणे, तुकारामांच्या अभंगांनी तीव्र वैयक्तिक भक्ती व्यक्त केली, त्याच वेळी सामाजिक अन्याय आणि ढोंगावर टीका केली. हे ग्रंथ प्रामुख्याने मौखिक परंपरा, सादरीकरणे आणि हस्तलिखितांद्वारे प्रसारित झाले, ज्यामुळे ते साहित्याचे गतिशील आणि सहभागी स्वरूप बनले. डिजिटल ह्युमॅनिटीच्या दृष्टिकोनातून, भक्ती साहित्य अनेक महत्त्वपूर्ण संधी आणि आव्हाने सादर करते. हस्तलिखितांचे डिजिटायझेशन, कीर्तन आणि अभंगांचे मौखिक रेकॉर्डिंग, आणि शोधण्यायोग्य मजकूर संग्रह तयार केल्यामुळे अभ्यासकांना एकाच ग्रंथाच्या वेगवेगळ्या आवृत्त्यांमधील भिन्नता, विषय आणि भाषिक नमुन्यांचा अभ्यास करणे शक्य होते. डिजिटल संग्रहण उपक्रम नाजूक हस्तलिखितांचे जतन करण्यास आणि या आध्यात्मिक व साहित्यिक परंपरांना प्रादेशिक व संस्थात्मक सीमांच्या पलीकडे सर्वांसाठी उपलब्ध करून देण्यास मदत करतात (Schreibman et al., 2016).

मराठी साहित्य : वसाहतकालीन आणि आधुनिक काळ :

वसाहतकाळात मुद्रण संस्कृती, पाश्चात्य शिक्षण आणि निबंध, कादंबरी, लघुकथा व पत्रकारिता यांसारख्या नवीन साहित्य प्रकारांच्या आगमनामुळे मराठी साहित्यात परिवर्तनकारी बदल झाले. मुद्रणालयांमुळे ग्रंथांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार, भाषेचे प्रमाणीकरण आणि वाचकवर्गाचा उदय शक्य झाला. साहित्य हे समाजसुधारणा, राष्ट्रवाद आणि बौद्धिक चर्चेसाठी एक शक्तिशाली माध्यम बनले.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारख्या लेखकांनी विवेकवाद, ऐतिहासिक जाणीव आणि साहित्य समीक्षेवर भर दिला, तर गोपाळ गणेश आगरकर आणि लोकहितवादींसारख्या समाजसुधारकांनी गद्य साहित्याचा वापर करून जातीय भेदभाव, लैंगिक असमानता आणि धार्मिक रूढीवादावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले. या काळात आधुनिक मराठी नाटक आणि कथेचा पायाही घातला गेला, ज्यात परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील तणावाचे प्रतिबिंब उमटले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, मराठी साहित्यात आधुनिकतावादी कविता आणि वास्तववादी कथेचा उदय झाला. लेखकांनी नवीन कथन तंत्र, मानसिक खोली आणि सामाजिक वास्तववादाचे प्रयोग केले. प्रणयवाद आणि वास्तववाद यांसारख्या पाश्चात्य साहित्य चळवळींचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून आला, तर राष्ट्रवादी भावनांनी विषयांची दिशा

निश्चित केली. डिजिटल ह्युम्यानिटी हा दृष्टिकोन वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि साहित्यिक मासिकांचे टेक्स्ट मायनिंग सुलभ करून या काळाचा पद्धतशीर अभ्यास करण्यास सक्षम करतात. डिजिटल डेटाबेस संशोधकांना मोठ्या मजकूर संग्रहांमध्ये राष्ट्रवाद, सुधारणा आणि आधुनिक ओळख यांसारख्या विषयांच्या उत्क्रांतीचा मागोवा घेण्यास मदत करतात. संगणकीय साधने आधुनिक मराठी साहित्याला आकार देणाऱ्या भाषेचे प्रमाणीकरण, शैलीतील बदल आणि प्रकाशन जाळ्यांचे विश्लेषण करण्यास देखील मदत करतात (सीमन्स, २०१३).

दलित आणि समकालीन साहित्य :

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य दलित साहित्य, स्त्रीवादी लेखन आणि प्रायोगिक साहित्य प्रकारांच्या उदयामुळे मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाले आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाने प्रेरित झालेले दलित साहित्य, पारंपरिक साहित्यिक सौंदर्यशास्त्रापासून एक मूलगामी फारकत दर्शवते. बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ आणि शरणकुमार लिंबाळे यांच्यासारख्या लेखकांनी जातीय अत्याचार, गरिबी आणि बहिष्काराच्या प्रत्यक्ष अनुभवांना केंद्रस्थानी आणले, आणि साहित्याला केवळ सौंदर्यात्मक आनंदाचे साधन न मानता सामाजिक प्रतिकाराचे साधन म्हणून मांडले. बाबुराव बागूल यांच्या कथांनी जातीय हिंसेचे क्रूर वास्तव उघड केले, तर लिंबाळे यांच्या 'अक्करमाशीने' आत्मचरित्रात्मक कथनातून ओळख आणि सीमान्तीकरणाचे राजकारण मांडले. लिंबाळे असा युक्तिवाद करतात की दलित साहित्याचे मूल्यांकन पारंपरिक साहित्यिक निकषांपेवजी त्याच्या सामाजिक बांधिलकीच्या आधारावर केले पाहिजे (लिंबाळे, २००४, पृ. १२), स्त्रीवादी लेखिकांनी त्याच वेळी पुरुषसत्ताक रचनेला आव्हान दिले, आणि जात व वर्ग उतरंडीतील लैंगिक अनुभवांचा शोध घेतला. डिजिटल युगात, समकालीन मराठी साहित्य ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म, ब्लॉग, सोशल मीडिया आणि डिजिटल मासिकांशी अधिकाधिक जोडले जात आहे. या उदयोन्मुख स्वरूपांचे दस्तऐवजीकरण करण्यात आणि उपेक्षित आवाजांची दृश्यमानता सुनिश्चित करण्यात डिजिटल ह्युमॅनिटीज महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ऑनलाइन संग्रह, डिजिटल कथाकथन प्लॅटफॉर्म आणि ओपन-अॅक्सेस रिपॉझिटरीज दलित आणि स्त्रीवादी ग्रंथांना प्रिंट प्रकाशनाच्या पारंपारिक गेटकीपिंग स्ट्रक्चर्सना मागे टाकून व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यास अनुमती देतात. डीएच टूल्स मराठी साहित्य इतिहासातील शक्ती, प्रतिनिधित्व आणि प्रवचनाचे गंभीर विश्लेषण सक्षम करतात. लेखकांचे नेटवर्क मॅपिंग करणे, थीमॅटिक फ्रिक्वेन्सीज

ट्रेस करणे आणि प्रकाशन इतिहासाचे दृश्यमान करणे विद्वानांना साहित्यिक सिद्धांतांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास मदत करते आणि मुख्य प्रवाहातील कथांमधून ऐतिहासिकदृष्ट्या वगळलेल्या आवाजांचा समावेश करते. अशा प्रकारे, डिजिटल ह्युमॅनिटीज केवळ मराठी साहित्याचे जतन करत नाही तर त्याचा इतिहास कसा लिहिला जातो आणि समजला जातो हे देखील बदलते.

मराठी साहित्यातील आणि डिजिटल ह्युम्यानिटी :

डिजिटायझेशन हे डिजिटल मानव्यविद्यांमध्ये एक मूलभूत पद्धती म्हणून उदयास आले आहे, जे मराठी साहित्य वारसा जतन करण्यात आणि त्यापर्यंतचा प्रवेश विस्तारण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया, भारतवाणी प्रकल्प आणि नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया यांसारख्या प्रमुख उपक्रमांनी अभिजात ग्रंथ, दुर्मिळ हस्तलिखिते आणि आधुनिक प्रकाशनांचे डिजिटायझेशन करून महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. यामुळे नाजूक साहित्य संरक्षित झाले आहे आणि सामान्य लोकांसाठी ज्ञान अधिक सुलभ झाले आहे (एनआयसी, २०१८, पृष्ठे १५-१८). जतन करण्यापलीकडे, डिजिटायझेशनमुळे संगणकीय विश्लेषणाची सोय होते, ज्यामुळे संशोधकांना साहित्याचे पुनरावलोकन करता येते आणि अर्थाचे नवीन नमुने शोधता येतात (बोर्गमन, २००७, पृष्ठे ४२-४५). स्टायलोमेट्री, टॉपिक मॉडेलिंग आणि सेन्टिमेंट अॅनालिसिस यांसारख्या पद्धती मराठी साहित्याच्या अभ्यासासाठी नाविन्यपूर्ण मार्ग उपलब्ध करून देतात विशेषतः भक्ती काव्यातील शैलीतील भिन्नता आणि आधुनिक व दलित साहित्यातील विषयांतराचे बदल समजून घेण्यासाठी. तथापि, चांगल्या प्रकारे भाष्य केलेल्या मराठी कॉर्पसचा अभाव आणि देवनागरी लिपीसाठी ओसीआरची कमी अचूकता ही महत्त्वपूर्ण आव्हाने कायम आहेत (चौधरी, २०१३, पृष्ठे ६१-६३).

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेसारख्या संस्थांनी विकसित केलेले डिजिटल संग्रह संशोधन पायाभूत सुविधा आणि विद्वत्तापूर्ण संवाद मजबूत करतात (बोर्गमन, २००७, पृष्ठे ११८-१२०). शिवाय, डिजिटल प्लॅटफॉर्म अध्यापनशास्त्र, भाषांतर आणि सार्वजनिक सहभाग वाढवतात, डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देतात आणि मराठी साहित्याला जागतिक स्तरावर पोहोचवतात (सेल्बर, २००४, पृष्ठे ८७-९०), डिजिटल दरी आणि मर्यादित निधी यांसारख्या आव्हानांना न जुमानता, सातत्यपूर्ण संस्थात्मक पाठिंब्यामुळे डिजिटल मानव्यविद्या भविष्यात मराठी साहित्याच्या अभ्यासाला

नव्याने आकार देतील याची खात्री मिळते (किर्शनबॉम, २०१०, पृष्ठे ५६-५८).

सारांश :

डिजिटल ह्युम्यानिटी (DH) समकालीन डिजिटल युगात मराठी साहित्याच्या अभ्यास, जतन आणि प्रसारासाठी एक शक्तिशाली आणि परिवर्तनकारी चौकट प्रदान करते. संगणकीय साधनांना मानव्यशास्त्रीय संशोधनाशी जोडून, डिजिटल ह्युम्यानिटी दुर्मिळ हस्तलिखिते, सुरुवातीचे मुद्रित ग्रंथ, लोकसाहित्य आणि अभिलेखागार सामग्रीचे पद्धतशीरपणे डिजिटायझेशन करण्यास सक्षम करते, ज्यामुळे मराठी साहित्यिक वारसा भावी पिढ्यांसाठी सुरक्षित राहतो. त्याच वेळी, टेक्स्ट मायनिंग, कॉर्पस विश्लेषण आणि डिजिटल आर्काइव्हिंगसारख्या डिजिटल पद्धती साहित्यिक संशोधनाची व्याप्ती वाढवतात, ज्यामुळे अभ्यासकांना असे नमुने, विषय आणि ऐतिहासिक घडामोडी ओळखता येतात, ज्या केवळ पारंपरिक पद्धतींद्वारे अभ्यासणे कठीण होते.

डिजिटल ह्युम्यानिटी शैक्षणिक संस्थांच्या पलीकडे व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत ग्रंथ, महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि विद्वत्तापूर्ण निष्कर्ष उपलब्ध करून देऊन मराठी साहित्यापर्यंतचा प्रवेश लोकशाहीवादी बनवते. ही सर्वसमावेशकता विद्यार्थी, स्वतंत्र संशोधक आणि सामान्य जनतेला मदत करते, ज्यामुळे जागतिकीकृत डिजिटल वातावरणात मराठी साहित्याचे सांस्कृतिक महत्त्व वाढते. तथापि, मर्यादित डिजिटल पायाभूत सुविधा, भारतीय भाषांसाठी प्रमाणित साधनांचा अभाव आणि आंतरविद्याशाखीय प्रशिक्षणाची गरज यांसारखी आव्हाने महत्त्वपूर्ण आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संस्थात्मक पाठिंबा, तंत्रज्ञ आणि साहित्य अभ्यासकांमधील सहकार्य आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील डिजिटल चौकटींची आवश्यकता आहे. अंतिमतः, स्थानिक मुळे असलेला, परंतु जागतिक स्तरावर जोडलेला डिजिटल ह्युम्यानिटी दृष्टिकोन मराठी साहित्य अभ्यासाला पुनरुज्जीवित करू शकतो, ज्यामुळे तिच्या समृद्ध परंपरा विकसित होत राहतील, त्यांना अधिक प्रसिद्धी मिळेल आणि जागतिक ह्युम्यानिटी संशोधनात त्या अर्थपूर्ण योगदान देतील याची खात्री होते.

तळटीपा आणि संदर्भ :

1. Borgman, C. L. (2007). *Scholarship in the digital age*. MIT Press.

2. Burdick, A., Drucker, J., Lunenfeld, P., Presner, T., & Schnapp, J. (2012). *Digital humanities*. MIT Press.
3. Choudhury, M. (2013). *Computational linguistics for Indian languages*. PHI Learning.
4. Kirschenbaum, M. (2010). What is digital humanities and what's it doing in English departments? *ADE Bulletin*, 150, 55-61.
5. Berry, D. M. (2012). *Understanding digital humanities*. Palgrave Macmillan.
6. Burke, P. (2015). *What is the history of knowledge?* Polity Press.
7. Kirschenbaum, M. G. (2010). What is digital humanities and what's it doing in English departments? *ADE Bulletin*, 150, 55-61.
8. Svensson, P. (2016). *Big digital humanities: Imagining a meeting place for the humanities and the digital*. University of Michigan Press.
9. Burdick, A., Drucker, J., Lunenfeld, P., Presner, T., & Schnapp, J. (2012). *Digital Humanities*. MIT Press.
10. Burnard, L. (2014). What is the Text Encoding Initiative? How to add intelligent markup to digital resources. *Encyclopédie numérique*.
11. Moretti, F. (2013). *Distant reading*. Verso.
12. Schreibman, S., Siemens, R., & Unsworth, J. (2016). *A new companion to digital humanities*. Wiley-Blackwell.
13. Svensson, P. (2012). Beyond the big tent. In M. K. Gold (Ed.), *Debates in the digital humanities* (pp. 36-49). University of Minnesota Press.
14. Terras, M., Nyhan, J., & Vanhoutte, E. (2013). *Defining digital humanities*. Ashgate.

15. Limbale, S. (2004). *Towards an aesthetic of Dalit literature*. Orient Longman.
16. Moretti, F. (2013). *Distant reading*. Verso.
17. National Informatics Centre. (2018). *Digital language resources of India*. Government of India.
18. Ranade, R. D. (1982). *Mysticism in Maharashtra*. SUNY Press.
19. Schreibman, S., Siemens, R., & Unsworth, J. (2016). *A new companion to digital humanities*. Wiley-Blackwell.
20. Selber, S. (2004). *Multiliteracies for a digital age*. Southern Illinois University Press.
21. Sinha, R. (2014). Language technologies for Indian languages. *Journal of South Asian Studies*, 30(2), 85-95.
22. Venuti, L. (2012). *The translation studies reader*. Routledge.